

GERGELY ANNA

A n t r o p o m o r f   e d é n y   L e b ő r ő l

A Lebó-Felsőhalomról származó anthropomorf edény a Móra Ferenc Múzeum 1956-ban végzett ásatásáról került elő. Az említett edény lelőköörülményeit, sajátos ábrázolási módját az alappublikáció adja.¹ Az azóta megjelent munkák is inkább bemutatására semmint interpretálására törekedtek.²

A z e d é n y l e í r á s a :

A tárgy az "A" szelvényben került elő, a lesározott H₂ ház padlóján. Kísérő leletek: csontárok, csontlyukasztó, piros festésű, meanderes töredékek, átfúrt bütykös edények. Téglavörös, bombaalakú edény. Legnagyobb kihasasodásánál kettő, szimmetrikusan elhelyezett fogóbütyök látható. Erős kopásnyomokat mutat, a jobboldali letörött. Az edény nyaka hiányzik, de a törés ívéből jól látható, hogy erős tagolással jelezték a vállhoz való kapcsolódását. A törött felület több helyen laposra csiszolták, néhol festékanyagok láthatók rajta. Díszítése két síkra osztja az edényt. A fülek magasságában két bekarcolt vonal fut körbe. szabálytalanul görbén. Az egyik oldalon ez alatt lecsüngő háromszög díszítések futnak körbe a két fül között. A másik oldalon az edényt két részre osztó vízszintes tagoláshoz téglalapok tartoznak, a farkasfogak hiányoznak. Az edény vállát mindkét oldalom két-két koncentrikusan elhelyezett téglalapokból álló dísz borítja. A két zárt egységből álló zárt mintát az egyik oldalon három, a másik oldalon egy függőlegesen

húzott vonal választja el középén. Az egyik oldal díszítését a másiktól a fülek vonalába karcolt, ellipszisekkel párhuzamosan ívelt vonalak választják el. Az edény vállán a két oldal felé egy-egy vonalakkal téglalapora osztott vonalpár fut mintegy keretezve a töredékes nyakrészt, melynek lezáródásaitól egy-egy hasonlóan felosztott sáv fut az edény szájnylásáig. A téglalapokkal díszített oldalon a vonalpárok által bezárt terület öt, a vízszintes vonalpárra merőleges bevágás díszíti. M: 38,5 cm, Szé: 14,5 cm, legn.kihas.: 35,5 cm, Fá: 26,8 cm. A díszeket nyers agyagba karcolták be éles, hegyes tárggyal, így a nyers agyag viszsza-
szapördült a vonalak peremére.

A dolgozat célja, hogy az anthropomorf edény díszítőelemeit a maguk funkciójában vizsgálja és ezeknek a vallási, kultuszélettel kapcsolatos vonatkozásaihoz szempontokat adjon. A neolithikus társadalomról alkotott elképzelésünk ma még meglehetősen töredékes, mégis a kultuszélettel kapcsolatos fejtegetéseinket az adott kor valóságába kell ágyaznunk. Ezért talán legfontosabb az edény funkciójának magyarázata.

Már Trogmayer O. feltételezte az edény kultikus használatát.³ A kultusztárgyak kiválasztása, körülhatárolása igen nehéz feladat, hiszen régészetileg szinte megfoghatatlanok. Így legtöbbször bizonyos tárgyak, melyeket nem tudunk szokatlanságuk miatt megmagyarázni, ebbe a kategóriába esnek.

Tehát jelenlegi objektív mércénk ma is a szubjektív megítélés.

Az edények pontos analógiáját nem találtuk meg, mindenesetre a Kárpát-medencében egyedülálló. Kultusztárgyról lévén szó egyedi darab lehetősége is felmerülhet, melyet vagy egy alkalomra készítettek, vagy hosszabb időn keresztül egy zárt közösség vallási életében játszott fontosabb szerepet. Ez utóbbi valószínűbb, különösen, ha figyelembe vesszük a másodlagosan lecsiszolt peremet.⁴

A tárgyval való különös bánásmód, az elkészítéséhez fűződő félelmek, hiedelmek évezredekén keresztül megmaradtak néhány esetben napjainkig. Természetesen az ilyen tevékenység indíttatása, mechanizmusa más mint az élelelmenterelő társadalmakban, ezért felhasználhatóságuk meglehetősen korlátozott.

Edényünkhöz egyetlen ábrázolásban rokon galateai "pithos" szolgál párhuzamként. Nitu a Suceveni-ben talált tárgyat a tojásdad típusú, négy asszimmetrikusan elhelyezett fülű, steathopyg, anthropomorfizált kerámiák közé sorolja.⁵ Asszimmetrikus profilja csaknem észrevehetetlen, de díszítéssel kihangsúlyozták csak úgy mint a lebői edénynél.⁶ A főt elhelyezett füleket csigavonalakkal tagolták és cikk-cakk vonalakkal kötötték össze.

A lebői edény is a melleket jelképező bekarcolásnál az

egyik oldalon kidomborodik, bár ez az asszimetria nem bontja meg az edény arányait.

Az anthropomorf edények, ábrázolások körét áttekintve⁷ bizonyítottan látszik ebben az esetben is, hogy e motívumokat kispasztikáról vitték át kerámiaára. Az agyagművességnek ősidők óta léteztek olyan sztereotípiái /nyaklanc, öv.../, melyeket eredetileg rituális viseletnek ábrázoltak és ezek az elemek kerültek át az edényekre megváltozott, kizárólagosságot jelző funkcióban.⁸

A Vincán talált idolk⁹ nagy száma, a bekarcolt vonalak kompozíciója lehetővé tette a neolithikus női öltözet, rituális öltözet rekonstrukcióját, melyet legutóbb M. Gimbutas végzett el.¹⁰

Ugyanezt bizonyítja a Karanovo III. rétegből előkerült kis mécses is.¹¹ Ez a mécses vagy áldozati oltár ugyanúgy mint a lebbi edény istennőt ábrázol: nyakát kétsoros gyöngyfűzér díszítés, a tárgy vállain látható ábrázolás /spirál/ mellábrázolásnak fogható fel. A mélyen bekarcolt spirálisok közti "M" motívum meghatározott körben e korban általános, de mindenképpen votív tárgyaknál láthatók. A lábakon levő vésetek talán gabona stilizátumok. Ez utalna a szertartásban betöltött szerepre /gabona-, magkultusz/.

Az ábrázolás mibenlétének magyarázata előtt kell kitérnünk a neolithikus gondolkodásmód egy absztrakts folyamatára, melyre először a romániai arcok edények kapcsán hívták.

ták fel a figyelmet.¹² Az emberi test legfontosabb részét az arcot, a szemeket örökítették meg, mely az egész testet jelképezte. Talán ezzel a "pars pro toto" szemlélettel magyarázható, hogy ábrázolásaink egy részén hiányzik a száj és más érzékszervek is. A leböi edénynél is arról az explicit kifejezési formáról van szó, mely a közösség minden tagja előtt világos volt. Csupán jelzésszerű stilizátumokra van szükség, hogy ugyanazokat a tudattartamokat közvetítse. Így tehát nem is volt szükség a női genitáliák jelölésére sem, mint ahogyan nem is jelölik ezeket arcos edényeink.

A két fül közti spirál illetve a másik oldalon szögletesedő motívum a női mellek stilizátumai. O. Höckmann¹³ szerint a Közép-, és Délkelet-európai leletekre egyaránt jellemző a másodlagos nemi jellegek hangsúlyozása, mely a termékenység kultusszal van összefüggésben. Ugyanerre utalnak a Catal Hüyük VII. rétegében talált mellszimbólumok is, melyek a réteg legnagyobb templomának falát díszítették.¹⁴

A leböi edény öve is az attributált istennő jelképe. Figyelemre méltó, hogy első attributált istenünk a Szegvártüzkövesi "Sarlós isten" övét is pontosan így ábrázolták, sőt a kökénydombi I. Vénusz övébrázolása is megegyezik a leböi edényével. Azzal az oldallal, melyen a két fül közt farkasfog díszítés fut körbe. Nem lehet az sem véletlen,

hogy mindkét tárgyon van karperec. A kökénydombi I. Vénusz mindkét csuklóján is többszörösen tekercselt karpereceket jeleznek a bevágások, öve csaknem belevész a térd közepéig futó dús meanderdíszbe. Hordozható trónusa típusában megegyezik a "Sarlós istenével". Tehát isteni hatalmának nemcsak a sarló a jelképe szerintünk, hanem a karperecek, az öv is, a trón, - maszkja pedig istenségének "kelléke". Ilyetén módon talán sikerül megfognunk az istenábrázolások állandó sztereotípiáit, melyek a XX. század emberének sokszor feloldhatatlanok.

Ezek az anthropomorfizált istenképzetek a való világban létező attributált uralkodóktól vették jelrendszerüket az absztrakció egy fejlett fokán.

Összegezve a lebői anthropomorf edény ábrázolásáról mondottakat: valamilyen vegetációs istennő ábrázolása.

Az ábrázolásmód és az edényforma kapcsolát elemelve arra a következtetésre jutottunk, hogy míg az arcós edényeknél a kettő közt a legtöbb esetben nincs összefüggés, addig itt a kettő közt szerves összefüggés van. Ez esetben méretét tekintve is inkább tárolóedényre gondolhatunk, mint ahogyan több hasonló tárgy, mely a vegetációs szertartásokkal függ össze.

Popovits¹⁵ a vincai edénynél nagy mérete miatt /m: 1,25/ pithosra gondol, Nitu¹⁶ szintén a suceveni edénynél. Más

esetben víztárolásról, italáldozatról írnak a kutatók.¹⁷

A funkció megállapítása hiteles leletek hiányában eléggé bizonytalan, de az ábrázolás jellege miatt gyakorlati használata egyáltalán nem valószínű.

Az edény kidolgozása nem vall gyakorlott kéz munkájára, sőt más kultusztárgy kivitelezéséhez képest dúrva munka. Ez is azt bizonyítja, hogy a rajta levő ábrázolás a fontos nem pedig a megformálása.

A szertartásban betöltött szerepe re utal, hogy az edény nyakának szándékos vagy véletlen letörése után a peremet lecsiszolták, festették. Lehet, hogy nem időtálló anyagból /fa, bőr, textil.../ pótolták a hiányzó részt. Ily módon cserélhetőségével más-más arcú istenség megjelenítésére volt lehetőség a szertartások során.¹⁸ Elképzelhető, hogy véletlen megcsönkulása után votív jellegét veszítve használati tárggyá vált.

A lebbi anthropomorf edényen feltűnő, hogy tulajdonképpen két ábrázolás látható rajta, ti. a két oldal ábrázolása nem egyezik meg. Ehhez a két testhet két fej tartozhatott. Ezek funkciójára két rekonstrukciós lehetőség van: 1. hogy a szertartásban résztvevők mindegyike mindkét oldalról láthassák, 2. hogy jelezze az elvont gondolkodás magasabb szintjén - ez az isten már mindent lát.

A különböző testrészek, érzékszervek megkettőzésére, ill. megsokszorozására van példa a termékeny "félhold" területéről.

Az így ábrázolt személyek az anthropomorf istenképzetek szellemében az ember és az isten közt közvetítettek.¹⁹ Ennek a közvetítésnek a mechanizmusa azonban még ismeretlen előttünk.

A lebői edényt csonka volta ellenére kétarcú/fejű isten ábrázolásának tartjuk. Ezt támasztja alá a két oldal eltérő ábrázolása is.

K r o n o l ó g i a i   h e l y z e t é t   tekintve úgy tűnik, hogy a Szakálhát-tiszai átmenet idejére tehető. A kutatók nagy része egyetért abban, hogy a tiszai kultúrát kialakító komponensek közül a szakáháti csoportnak meghatározó szerepe volt.²⁰ A tellek, tellszerű települések továbbfejlődtek és a késői neolithikum koncentráltabb gazdasága csak e fejlődési vonalba illesztve magyarázható.

A két kulturális egység genetikus kapcsolatát bizonyítják a telepekről előkerült leletek is. Szakálháton²¹ a tiszai motívumok alárendelt jelentőségűek és nem a tiszaira jellemzők. /Nem borítják az egész területet, hiányzik a terület mezőkre bontása./ Dévaványa-Sártó²² kétrétegű település, több belső réteggel. Négyszögletes alaprajzú, tapasztott padlójú házból kései Szakálhátra jellemző anyag került elő, melyet stratigráfiailag a tiszai kultúra követett. A szakálháti csoport és a tiszai kultúra genetikus kapcsolatát bizonyítják még a Békéspovádi²³, lebői²⁴, vésztői²⁵ és más eddig közöletlen dél-alföldi lelőhelyek stratigráfiái.

A Lebőrről származó anthropomorf edény r e l a t í v
k r o n o l ó g i a i h e l y z e t é t ezen telepek
Szakálhát-tiszai átmenetet jelző horizontjai határozzák meg.

A középső neolithikumban jelentkező, tároló edényeken
lévő arcábrázolásokat a tiszai kultúra átvette, de azok
kivétel nélkül textílmintákkal kombinált edényeken jelen-
nek meg.²⁶ Ebből következően a kultuszéletnek bizonyos fokú
kontinuitásával kell számolnunk. A tiszai kultúra magas mű-
vészi szintet képviselő tárgyai szerintünk kialakulásukat
tekintve a Szakálhát csoportból ered, kiegészülve más kom-
ponensekkel.

Feltehetően a Szakálhát csoportnak nemcsak a tiszai kul-
túra kialakulásában játszott szerepe nagyobb mint ahogyan
eddiggi kutatásunk állította, hanem e fejlődési folyamat elin-
dítója, s bizonyos mértékben ethnikai hordozója is.

A lebői edény e r e d e t é t vizsgálva arra a követ-
keztetésre jutottunk, hogy helyi készítésű darab. Anyaga,
égetése, színe, kidolgozása alapján beleillik a telep anya-
gába. Amennyiben az eredet kérdését az edény ábrázolása szem-
pontjából nézzük, úgy egyértelműen kapcsolódik á l t a l á -
b a n a neolithikus vallás termékenységi kultusz hagyománya-
ihoz, s annak helyi viszonyokra való adaptációja is. Tárgyunk
kronológiai helyzete felveti a neolithikus v a l l á s r e -
t e g e i n e k differenciáltabb vizsgálatát. Makkay a
sabatínovkai leletegyüttes kapcsán tért ki legutóbb a neo-
lithikus pantheonra.²⁸

A neolithikus vallásnak három, illetve négy rétegét feltételezi, mely durván egybeesik az újkőkor időrendi tagolásával. A lebői edényt ebbe a munkahipotézisként felállított rendszerben kíséreljük meg elhelyezni, bár ez a modell is mint a sémák mindegyike erősen stilizált, klasszifikációja mesterséges.

A lebői edény szempontjából a középső neolithikum korára eső második fejlődési szakasz a fontos. A mag és eddig ismeretlen kultuszok a termékenység szolgálatában állottak. A korszak végét a vallási élet differenciálódása, bizonyos szertartástípusok elkülönülése jellemzi. Az istenábrázolások az istenségek különböző aspektusait hangsúlyozzák. /Vö.: Catal Hüyük/ Szerintünk talál ekkorra tehető "a neolithikus pantheon" annak helyi változatainak kialakulása.

Erre a Vinca B/C időszakra jellemző, hogy kezd szétesni az ősanya kultusz. Ez kettős arcú istenek, istenpárok, sokasodó férfi ábrázolásokban ölt testet. A kötöttségek lazulása azonban nem jelentette a szellemi szféra teljes újratermelését, figyelmen kívül hagyva az évezredes fejlődést. Az ábrázolásokon épp ezért találjuk ugyanazokat a motívumokat hosszú időn keresztül, hiszen explicit kifejezési formáról van szó. Másrészt, pont a fogantatásról, élet keletkezéséről, a halálról vallott elképzelések raktározódnak el legrigorózusabban a kultúrális, később az etnikai tudatban. Éppen ezért legjellemzőbbek egy kultúra régészeti hagyatékára.

Ebbe a mechanizmusba illik bele, hogy a lebői edény ábrázolását kispasztikáról vitték át kerámiaára.

A lebői anthropomorf edény lényeges láncszem a mediterrán klasszikus istenvilág előképeinek megértéséhez.²⁹ Annak a fejlődésnek szerves része, amely egyrészt integrálja, másrészt differenciálja is azokat. Egyrészt feleslegessé válnak a fantasztikus elemek, másrészt az ismeretek új, általános rendszerbe épülnek. Így formálódik mind karakterisztikusabbá a neolithikus mítoszokból a mediterrán istenvilág pantheonjának alakjai. Olyan folyamat, melynek során az istenek sokoldalúsága redukálódik, egységesedési folyamat indul meg, mely során néhány isten általános érvényre emelkedik.³⁰

Ö s s z e g e z v e az eddigieket a következőkkel járulunk hozzá a lebői anthropomorf edény magyarázatához:

1. Edényünk egy kis közösség vallási életében játszott fontos szerepet hosszabb időn keresztül. A rajta lévő ábrázolást kispasztikáról vitték át, mely a rituális viseléssel függ össze.
2. Tárgyunk egy attributált vegetációs istennő ábrázolása, s mint ilyen első a Kárpát-medencében.
3. Feltehetően kétarcú/fejű isten lehetett, mely rávilágít a szertartás rendjére, az absztrakciós gondolkodás mechanizmusára. Másodlagos felhasználásának csupán a ténye biztos, rendeltetése vitatható.

4. Relatív kronológiai helyzetét különböző telepek Szakálhát-tiszai átmenetet jelző horizontjai határozzák meg.
5. A tiszai kultúrát kialakító komponensek közül a Szakálhát szerepe nagyobb, mint ahogyan eddigi kutatásunk tartotta.
6. A lebői edény jelentőségét az adja meg, hogy láncszem a mediterrán istenképeinek megértéséhez. Másrészt a klasszikustól eltérő, a sajátosan kárpát-medencei neolithikus "pantheon" kibontakozó istenalakját rajzolja elénk.

Jegyzetek

1. TROGMAYER, O.: Ásatás Tápé-Lebőn MFME 1957.XIV.t.1a-d.
2. H. MÜLLER - KARPE: Handbuch der Vorgeschichte Jungsteinzeit Band II. München 1968. Taf. 184. 13.
M. KALICZ - J. MAKKAY: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene Stud. Arch.VII. Bp.Akadémiai, 1977. 187.11.
3. TROGMAYER, O.: i.m. 54.
4. J.B. MOREAU: Les grandes symboles méditerranées dans la poterie algérienne Alger 1976. 58.
UJVÁRY, Z.: Anthropomorphe mythische Wesen in der agrarischen Volksüberlieferung Ungarns und Europas Acta Ethn. XVII.1968. 65-66.
5. A. NITU: Un vas anthropomorf de tip Stoiciani-Suceveni Carpatica VI /1973-74/ 8. Fig. 1.
6. A. NITU: i.m. Fig. 2.
7. P.J. UCKO: Anthropomorphic figurines of Predeinastic Egypt and Chrete with comparative material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece London, Szmidla 1968.
B.L. GOFF: Symbols of Prehistoric Mesopotamia New Hawwen London 1973.

- O. HÖCKMANN: Menschengestaltige Figuralplastik des
südosteuropäische Jungsteinzeit und Stein-
kupferzeit Hildesheim Lax 1968. Taf. 15.
513-514 /Akropotamos/ Taf. 438 /Dikeli Tas/
8. O. HÖCKMANN: Andeutungen zu Religion und Kultus in der
Bandkeramischer Kultur Alba Regia XII
/1871/ 209.
9. VASIC: Prehistorica Vinca Beograd III, L., LXI., CII.,
LXI., t.
10. M. GIMBUTAS: The Gods and Goddesses of Old Europe 7000-
3500 BC. Thames and Hudson London, 1974. 45.
11. H. MÜLLER - KARPE: i.m. Taf. 156.
12. A. LASZLÓ: Vases neolithiques à face humaine découvertes
en Roumaine Alba Regia 1971. 221.
13. O. HÖCKMANN: Alba Regia 1971. 194.
14. J. MELLAART: Catal Hüyük, Thames and Hudson London 1964.
15. POPOVITS: Une civilisation Égéο- orientale sur le moyen
Danube Rew, Arch. II /1965/ 54.
16. A. NITU: i.m. 15.
17. A. LASZLÓ: i.m. első sorban az amfóra alakú tárgyaknál
veti fel ezt. Ilyenek a barlebeni, zausvitzi,
husi edények Fig. I/1 11-12.
- PABLU: Arch. Rozl. 17/1967/
18. J. MAKKAY: Die balkanische sog. "Kopfloße" Idole AAH.
14 /1962/ 1-24.

19. Gilgames. KOMORÓCZY Géza jegyzetei 300.
A kétarcú ábrázolások közül a békásmegyeri és a vincai a legismertebbek. Az arcábrázolásoknak ez a típusa a Vinca kultúra idősebb fázisára jellemző.
20. KOREK, J.: Tiszai kultúra kandidátusi értekezés
KOREK, J.: előadása Hódmezővásárhelyen
TROGMAYER, O.: régészeti előadásai 1977.
O. TROGMAYER: Beiträge zur Chronologie des Neolithikums auf dem Mittel-Theis Gebiet St. Z. 17 /1969/ 479.
21. BANNER J. - BÁLINT A.: A szakálhádi őskori telep Dolg. 1935. 75-96.
22. KOREK, J.: Neolithikus telep és temető Dévaványán Fol. Arch. 19 /1961/ 9-26.
23. TROGMAYER, O.: X-XI. századi magyar temető Békésen MFME 1960-1962. 9-38.
24. TROGMAYER, O.: MFME. 1957. 57.
25. HEGEDŰS, K.: Doktori értekezése
26. Szegvárról AAH. 1959. I/14-15. Kőkenydombról Arch. Ért. 1949. XV/4; Csókáról BANNER, J.: The Neolithic settlement on the Kremenják Hill at Csóka /Coka/ AAH. 12/1960/ V/4; Tűzkövesről: TOMPA, F.: Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükk- und Theiss Kultur AH. 5-6/1929/ XV/4.
27. HÖCKMANN is felvetette, hogy néhány eredetileg Dél-Kelet-Európából származó kultuszforma a vonaldíszes kultúrában helyi képződést mutat.

28. MAKKAY, J.: Kísérletek a neolithikus mithoszok rekonstrukciójára /Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3. Bp. 1978. 390.
29. M. GIMBUTAS: i.m. 214. Demeternek a malac, disznó kultisszal való kapcsolata alapján is feltételezi, hogy a mediterrán istenség elődei már a neolithikumban is megvoltak.
30. KOMORÓCZY, G.: Termékenységsszimbólum és vallási tudat I. Emberalakú istenképzet kialakulása Mezopotámiában. Világosság 1978/2. 73.